

УДК 811.161.2'367.625

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОШЕНЬ У СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Мартіна О. В.

У статті охарактеризовано фразеологізми зі значенням міжособистісних відношень у семантико-синтаксичній структурі речення, які виражають інтерперсональні відношення різного типу.

Ключові слова: інтерперсональні відношення, дієслівні предикати, міжособистісні відношення, фразеологізми, соматизм.

В статье охарактеризованы фразеологизмы со значением межличностных отношений в семантико-синтаксической структуре предложения, выражающие интерперсональные отношения различного типа.

Ключевые слова: интерперсональные отношения, глагольные предикаты, межличностные отношения, фразеологизмы, соматизм.

The article characterizes the phraseological units with the meaning of interpersonal relations in semantic and syntactical structure of a sentence, which express interpersonal relations of different types.

Key words: interpersonal relations, verbal predicates, interpersonal relations, phraseological units, somatism.

Упродовж усієї історії науки про мову лінгвістична думка постійно зверталася до проблем взаємовідношень між словом і граматичною формою, речовим і формальним значеннями мовної одиниці. З розвитком ідеї про системну організацію мови проблема закономірних зв'язків та взаємодії її елементів набула ще більшої значущості.

Спілкування – одна з форм людської взаємодії, завдяки якій індивіди духовно формують один одного. Люди не можуть жити без обміну досвідом, трудовими й побутовими навичками, без контактів один з одним, без впливу один на одного. Термін "спілкування" вживають переважно для характеристики міжособистісних стосунків, передачі форм культури і спільного досвіду, взаємодії, взаєморозуміння, впливу людей одне на одного [3, с. 16]. У процесі спілкування люди не лише формують свої уявлення про світ, а й досягають порозуміння, знаходять спільну мову. Сталі форми спілкування пов'язані з умовами спілкування людей і утворюються в процесі закріплення виражальних засобів відповідно до певної ситуації, типу тексту і різновиду мовної структури.

Інтерперсональні дієслова належать до функціонально-семантичного класу дієслівних предикатів (ДП) і виражають міжособистісні відношення, що означає взаємне спілкування, вплив однієї особи на іншу, зв'язок між певними особами. Дієслова відношення, ставлення до кого-небудь, маючи абстрактну семантику, включають значення усіх функціонально-семантичних груп (ФСГ), що виділяються у ФСГ ДП міжособистісних відношень, і відіграють роль "базового індикатора" у створених ними ситуаціях [3, с. 17]. Основною ознакою групи міжособистісних дієслів є те, що вони виражають різного характеру інтерперсональні відношення між людьми в повсякденному житті.

Лексична система української мови визначає зміст мовної особистості, структура якої складається з трьох рівнів: вербально-семантичного (лексикону), когнітивного та мотиваційного [4, с. 15]. Зокрема, вербально-семантичний рівень означає, що в семантиці інтерперсональних предикатів відображені міжособистісні дії, пов'язані зі світоглядом, емоціями, емпатією, експресією носіїв мови. Міжособистісні відношення (МОВ) виникають і розвиваються в процесі спілкування – вищій формі взаємодії, де можливий взаємний обмін знаннями, уміннями, інтересами.

Окрім дієслівних предикатів, міжособистісні відношення можуть виражатися фразеологізмами, які в реченні виконують функцію головного члена. У мовленні

(усному й писемному) фразеологізми виконують функцію образної характеристики конкретного об'єкта, суб'єкта, дії, ситуації, характеру, поведінки.

Отже, мета статті – описати міжособистісні відношення в семантико-синтаксичній структурі речення, які виражаються фразеологізмами.

Об'єкт дослідження – фразеологізми, що виражають інтерперсональні відношення різного типу. Актуальність обраної теми обумовлюється комплексним вивченням інтерперсональних фразеологізмів та їх функціонально-семантичного призначення в комунікативному синтаксисі.

Звернення до фразеологічних одиниць як до об'єкта наукового дослідження обумовлене увагою сучасних дослідників на відображенні / конструюванні в мові навколишнього світу. Мова розглядається не тільки як продукт людської діяльності, а й як засіб спілкування, засіб збереження / формування людського досвіду, знань, культури. Фразеологічний корпус мови в цьому сенсі є найбільш показовим матеріалом для досліджень: образ, що міститься в основі фразеологічної одиниці, є результатом інтерпретації окремих фрагментів дійсності та їх оцінки з боку представників окремого культурно-мовного соціуму [5, с. 35]. Фразеологізми із значенням міжособистісних відношень зберігають інформацію про звичаї, обряди, моральні норми, мовну поведінку українського народу, характеризуються різноманітними стилістичними, виражальними можливостями, тобто здатністю відбивати найтонші відтінки думки, психічного стану, почуттів людини, і становлять словникове багатство української мови.

На сучасному етапі розвитку фразеології дедалі більшу увагу мовознавці приділяють тематичному аспекту опису фразеологічних одиниць. Спроби тематичної класифікації фразеологізмів зробили І. В. Кашина, Е. М. Покровська, Ю. Ф. Пруді, Р. І. Яранцев (фразеологізми зі значенням емоційного та психічного стану людини), С. І. Кравцова (фразеологічні одиниці зі значенням кількості), А. М. Емірова (фразеологія сфери інтелектуальної діяльності), Д. В. Ужченко (семантика українських зоофразеологізмів), В. С. Калашник (українська поетична фразеологія), З. І. Унук (фразеологія з компонентами назвами метрологічних і грошових одиниць), Р. І. Яранцев, Н. Ф. Грозан (риси характеру і поведінка людини).

За словами М. М. Бахтіна, "жити – означає брати участь у діалозі: питати, слухати, відповідати, погоджуватися і т. п. У цьому діалозі людина бере участь уся і всім своїм життям: очима, губами, руками, душею, духом, усім тілом, вчинками" [1, с. 26]. У зв'язку з цим необхідним стає дослідження специфіки соматичних фразеологізмів (група одиниць, які містять, як ядерний компонент, назви частин людського тіла), що іменують різні аспекти людського буття. Багата розмаїтість інтерперсональних відносин, що обумовлена різними соціальними, психологічними, національно-культурними факторами, відображається у великому корпусі фразеологічних одиниць, що слугують для номінації цього суспільного явища [6, с. 36].

В українській мові є досить чисельними фразеологізми із соматизмом "язик", які формують водночас декілька ідеографічних груп зі значенням "пліткувати, або бути предметом пересуду" – *чесати (почесати) язика; точити (поточити) язика, брати (взяти) на язика, бути на язиці*. Ці фразеологізми правомірно віднести до групи інтерперсональних, оскільки вони виражають міжособистісні відношення, наприклад: *Михайлові шкода стало дівчину, що зараз село точить язика на ній; Якби її /Іваниху/ другі жінки взяли на язик за газету /що читає/, то вона би з сорому... під землю провалилася (Ю.Мартич); "виявляти вплив" – тягти за язик; укоротити язика, наприклад: О.Катехит почав випитувати одного по однім, почав, як то кажуть, тягти за язик (І. Франко.); Сама аж киплю. Рада б і на досвідки її послати, щоб укоротити цокотухам язика (Ганна Барвінок).*

Фразеологізми із соматизмом "язик" здебільшого позначають мовленнєву діяльність, де найчастіше головним словом виступають дієслова мовлення зі значенням "володіти, користуватися усним мовленням, з метою обміну з кимось думками, повідомлення кому-небудь про що-небудь або справляти мовленнєвий вплив на людину" [4, с. 12]. Фразеологізми, що є аналогами дієслів мовлення, також здатні формувати типову мовленнєву ситуацію інтерперсональних відношень, яку розуміємо як багатократне відображення у свідомості мовців факту об'єктивної дійсності, тобто факту спілкування між людьми, через яке формуються міжособистісні відношення.

До фразеологізмів, що характеризують манеру мовного спілкування, слід віднести дієслова мовлення зі значенням спілкування: *говорити на різних мовах* (не розуміти один одного); *облити солодким медом* (говорити щось дуже приємне кому-небудь); *плескати язиком* (багато говорити про щось неістотне, пусте); *плетти бенелюки* (говорити щось пусте, неістотне), наприклад: *Йому здавалося..., що відтепер люди мусять..., забути про все буденне, заговорити один до одного іншою мовою* (О. Гончар); *Не хтіла б я тебе вразити, сестро, та, бачу, прийдеться розмову залишити, Бо ми говоримо на різних мовах* (Леся Українка); *Мелашка прийшла додому, і свекруха справдила своє слово: ... вона знов облила Мелашку солодким медом* (І. Нечуй-Левицький); *Під тинном, на дубочках, де сходиться молодь язиком поплескати, насіння полузати, там можна і в хихоньки-хахоньки погратися, і характер свій показати* (Я. Гримайло); *Що ти мені бенелюки плетеш?* (Галицько-руські приповідки).

Дієслова мовлення створюють ситуацію міжособистісних відношень у фразеологізмах зі значенням мовного етикету: *дати на добраніч* (прощатись з ким-небудь перед сном, бажаючи приємного відпочинку); *дати на добровечір* (вітатися з ким-небудь увечері); *дати на добридень* (вітатися з ким-небудь удень); *дати на подяку* (обдаровувати кого-небудь на знак вдячності); *здоров будь* (усталена форма вітання при зустрічі); *бувай здоров* (уживається як усталена формула прощання), наприклад: *Дивиться вдова, чи нема його де; угледить, на добридень дає, на здоров'я питається; Рожевенька дівчинка увійшла, на добровечір мені дала, стала коло своєї мами; Настя дала на добраніч Павлові і подалася до своєї хати* (Леся Українка); *Колядникам дають на подяку, що належиться* (Олена Пчілка) *Здоров будь, моя Марійко. Я не писав тобі давно* (В. Сосюра); *Бувай здорова, любя, дорога мамочко! Міцно цілую тебе і весь наш клан* (Леся Українка).

Дієслова мовлення містять також сему спрямованості впливу, яка маркується ідентифікаторами каузативного зв'язку: *допікати до снівних печінок* (боляче вражати когось); *зачепити за живе* (дошкульно ображати); *натуркати у вуха* (наговорити комусь багато про кого-, що-небудь); *обкидати словами* (брудом) (вкрай недобррозичливо висловлюватись про кого-небудь); *наступати на горло* (настирливо вимагати чого-небудь або змушувати до чогось); *обкладати словами* (грубо лаяти); *посилати до бісового батька* (висловлювати у різкій формі своє небажання спілкуватися з ким-небудь); *пропади ти пропадом* (уживається для вираження крайнього незадоволення ким-небудь); *накручувати хвоста* (висловлюючи незадоволення, картати, лаяти кого-небудь за щось), наприклад: *Допік, дозолив до живих печінок* (Укр. присл.); *От тільки покійна свекруха було не раз допече до живого, та й то: я було змовчу* (Леся Українка); *Холодний голос співрозмовника зачепив його за живе, змусив задуматись, насторожитись* (І. Рябокляч); *Це ти про голуба? – різко повернувся до Кайдашенка Бачура. – Так і знав, що тобі натурчали у вуха про нього* (М. Чабанівський); *Хоча Левко обкидає Христину в думках непотрібними словами, але до нього десь від панського ставу наближається дівоче обличчя* (М. Стельмах); *Славка наступала батькові на горло – кинь торгівлю* (С. Чорнобривець); *Анархісти уперто не хотіли злазити і чогось чекали, обкладаючи свого шофера словами, як компресами* (Ю. Яновський); *До тебе з ласкою, а ти – з серцем! Тебе просиш, а ти до бісового батька посилаєш!* (П. Мирний); *А пропади ти пропадом! – Махнув рукою Максим і, вкрай роздратований, пішов до свого робочого місця* (Д. Ткач); *На другій лекції, в понеділок, бухгалтерії накручував хвоста в широкому масштабі, щоб не грали в робочий час у шахи* (С. Кравченко).

Окрему семантичну функцію становлять фразеологізми, що входять до складу ідеографічної групи зі значенням "залежність", їх ми також кваліфікуємо як інтерпсональні, оскільки вони здатні створювати ситуацію МОВ зі значенням "бути залежним від когось". Зокрема, це такі фразеологічні одиниці: *бути (сидіти, перебувати) під п'ятою*; *лягати (лягти) до ніг*, наприклад: *Був же /Степан/ такий тихий та боязкий, вічно під п'ятою своєї Соломії сидів, а це бач як вирвався наперед* (В. Кучер); *Складні ворожі укріплення лягали до ніг /радянським бійцям/* (О. Гончар); *бути (сидіти, перебувати) під п'ятою*; *лягати (лягти) до ніг*, наприклад: *Був же /Степан/ такий тихий та боязкий, вічно під п'ятою своєї Соломії сидів, а це бач як вирвався наперед* (В. Кучер); *хилити (клонити) голову (чоло) – Рутенців плем'я перед ним хилило чоло і голосило на весь світ його*

/князя/ славу безмірно (І. Франко); розбивати / розбити лоб (лоба) перед ким-небудь – Створили собі ідола і давай перед ним розбивати лоби... (О. Гончар); бити лобом (лобами) об землю перед ким, кому – Свого часу українські націоналісти безсоромно твердили, ніби Пушкін – мало цікавий для європейців, перед якими ці панове били лобами об землю (М. Рильський); ставати / стати на коліна – /Маріка:/ А може, ти попросив би пана Шльому... /Василь:/ Я перед юхманом ставати на коліна не буду! (І. Чендей); падати / впасти на коліна (навколішки, ниць) – Курило не з тих, що падають перед кимось на коліна. Степан Курило – герой! (Д. Бедзик); гнути / згинати коліна – Як гордий соняшник, самого сонця син, Лише до нього вид обертає квітучий, Так ти, обернений до майбуття годин, Ніде й ні перед ким не гнеш своїх колін І знаєш: вічний ти, а все скороминуще (М. Рильський); у ногах лазити (повзати, валятися) – Видючої смерті він боявся, Енея у ногах валявся. Просив живцем в неволю взять (І. Котляревський); попастися / пійматися / потрапляти в руки (до рук) – Частував /Чіпка/ кожного, хто потрапляв під руку (Панас Мирний).

Очевидно, що виділені фразеологізми мають сему інтерперсональності і в семантико-синтаксичній структурі речення виражають міжособистісні відношення, характерні для дієслів мовлення, які характеризуються ознакою двосуб'єктності. Важливим компонентом семантичної ситуації мовлення є не тільки адресат, але й предмет мовлення. Об'єктні позиції та їх лексичне заповнення розкривають специфіку як самих фразеологізмів, так і речень із цими фразеологізмами. Фразеологізми, що виражають міжособистісні відношення, містять каузовану сему емоційно-експресивного впливу одного суб'єкта на інший. Вони виражають суб'єктно-об'єктні відношення і означають спонукання об'єкта виконати дію чи змінити свій стан [2, с. 56].

Отже, аналіз виділених ситуацій міжособистісних відношень, створених інтерперсональними фразеологізмами, свідчить, що семантична структура висловлень належить до двосуб'єктних поліпропозитивних конструкцій. Виразником відношень між суб'єктами створюваних ситуацій є фразеологічний предикат, який відкриває місця для предметних актантів, визначає їх кількість і характер, становить центр пропозиції – семантичної моделі, відображуваної висловленням ситуації. Оскільки інтерперсональні фразеологізми мовлення орієнтовані на суб'єкт зі значенням особи, яка виявляє певну позицію у стосунках з іншою особою чи особами, то правомірно виділити ситуацію поведінки, що простежується в усіх виділених типових ситуаціях мов.

Література

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
2. Гайсина Р. М. Значение и синтагматика глаголов: (на материале глаголов отношения) / Р. М. Гайсина. – Уфа, 1980. – 79 с.
3. Гоголина Н. А. Парадигматическая характеристика глаголов межличностных отношений / Н. А. Гоголина // Типы языковых парадигм. – Свердловск, 1987. – С. 16–17.
4. Кузнецова З. В. Лексико-семантические группы глаголов и семантические модели предложений / З. В. Кузнецова // Классы глаголов в функциональном аспекте : сб. научн. трудов. – Свердловск : УрГУ, 1986. – С. 4–17.
5. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.
6. Скрипник І. Ю. Ідеографічні характеристики соматичної фразеології англійської та української мов / І. Ю. Скрипник // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2010. – 390 с.
7. Фразеологічний словник української мови / укл. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.